

ЛЮДИ СЕЛА

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
NEW YORK

„ГЕНЕРАЛ“

У величезному кабінеті, де колись сидів управитель чи директор банку, тепер сидить нова людина — завідатель відділом губвиконкому.

Де колись панував добірний стиль, на окремому столику стояв бронзовий годинник, слався килим на всю кімнату, стояли дві шахви книжок, котрих ніхто ніколи не читав, а з-за спини дивився портрет одного з „обормотів“ бувшої Росії — Олександра III, тепер сидить він, що прийшов сюди в драному кожусі і чоботях, що пахли дьогтем. Прийшов і заняв місце по праву революції.

Ось тут, де колись кувалися економічні кайдани для селян, тепер якраз сидить представник революційного села і ті кайдани зараз розбиває і залічує рани, що їх кайдани тії намуляли.

Там, де колись панувала тиша, де можна було лише бачити плазуючі постаті у віцмундирах, де владно лунав генеральський голос в „штатському“, тепер майже що - дня топчуться кожухи, кобеняки, фуфайки, старі шинелі, пахне потом, хлівом, землею.

І слова інші і рухи вільніші. Нема страху в очах, кожен іде сюди сміливо, бо зна, що його приймуть, вислухають.

Не довіряє спецові (бо то все-таки пан), до самого товариша добирається.

Така зміна сталася в цьому будинку і в колись розкішному кабінеті. Од колишньої розкоши залишився масивний дубовий стіл, пошарпана чорної шкіри канапа, і, здається, все. Місце „обормота“ на стіні зайняв портрет Леніна в простеньких рямцях.

Керманич революції ніби з увагою стежить за тими сценами, що иноді тут відбуваються. Він також стежить за тим, як ця напівписьменна людина, вихована революцією, виконує волю „пославшого його“.

Бліде голене обличчя. Сірі, але холодні очі дивляться прямо. Великий рот. Часто, коли сидить і слухає, пальцем обтирає губи, а то і всією рукою. Коли це бачиш, то відразу пізнаєш в ньому сільського парубка — от так само вони роблять.

Видко, що плебей.

Дванадцять годин дня. За столом сидить заві-датель, насупроти — спец. Доклад робить. Говорить довго, впевнено і кінчає тим, що цілком пропонує ухвалити його проекта.

Він уважно слухає, а очі мимоволі повертаються до вікна. Надворі водять веселий танок перші сніжинки і м'яко падають на землю, дахи, чіпляються

за гілля дерев. А далі стирчать два димарі заводських, потім рядок верб переперезав обрій, а потім лани, а по них довга - довга дорога. Думає щось, і коло губів посмішка бігає.

Спец уже давно замовк і терпляче чекає.

— Ви скінчили, Іване Йвановичу?

Повернувся раптом до нього і кольнув крицею своїх очей.

— Скінчив. Я гадаю, що ви погодитесь із моєю пропозицією. І дасте розпорядження в такому дусі, як я оце вам докладав. Инакше діла ми не по-сунемо.

— Ви так думаєте?..

Бере у нього кілька аркушів і перечитує деякі місця, потім повільним рухом повертає назад. Бліде обличчя чуть-чуть червоніє.

— От що!.. У вас у цьому докладі відсутність усякої присутності. Ви зовсім написали не те, що я вам казав. Я від вас прохав ділового докладу, а ви мені якусь політичну декларацію тутечки вилижили...

— Але...

— Ніяких але... Ідьте і в три години приходьте з докладом, а не з дурницями.

Той встає, блідніє і мовчки виходить. Очухується вже в себе за столом.

— Ну що, пройшло? — питає його другий, теж завідатель управління.

— Ні! В три години знову йти.

— А я зараз до нього. А що, як „їх превосходительство“?..

Це сказано насмішкувато.

— Як і завжди...

Спец бере папір і починає переписувати свого доклада. А коло серця його ссе. У душі у нього клекотить, він готовий розтрощити стіл або вибігти на вулицю і простягнути руки до неба в приступі розпачу.

І його спецівське серце обурюється проти того стану речей, коли йому, людині освіченій, людині, що колись відогравала сяку-таку ролю, людині, що прагнула „общественности“, зараз приходить коритися, вибачте на слові, мужланам.

Дарма, що „мужлани“ от уже вступили в шостий рік свого „історичного“ існування, а в них ще й досі живі спогади і... надії на щось.

А мужлан, чи то пак „генерал“, знову сидить і слухає доклад другого спеца.

Стежить за потоком слів і намагається услідити за ним, щоб той його не затопив. Занотовує в пам'яті все, що йде всупереч з новими порядками, новими ідеями, і потім без жалю трощить доповідача.

І отак завжди, увесь час на сторожі, увесь час війна тиха, непомітна, але жорстока і вперта.

Бо всі, з ким йому що-дня приходить вести діло, „чужі“ люди, люди іншої формації, що ненавидять революцію. Вони іноді і не ховають

цього. Прямо говорять. А є між ними й такі, що мають довгі, як у лиса, хвости і отруту медом слів засолоджують. Та й у „генерала“ тонкий політичний нюх, і він досить скоро розбирається в людях.

Буває й таке. Покличе до себе генерал „спеца“ і давай моркву терти йому віч-на-віч. Про ці розмови знає він та той, з ким він балакав. Але кожний після такої „нотації“ або кидає свої ви-ребеньки, або кидає службу.

Був такий один момент, що між „генералом“ та спецами на п'ять хвилин абсолютна щирість установилась. Ріж правду-матку прямо в вічі. Один з демократ-спеців заявив:

— Все, мовляв, гаразд. А одна біда — суспільности нема. Нам рота затикають!

Опісля „генерал“ підвівся і заявив:

— Тут згадували про суспільність, суспільство і таке инше. Ви забуваєте, що живете в добу диктатури пролетаріату. Тут один порівнював вас усіх зі шкапою, у якої запитали, який для неї господар краще: чи новий, чи старий?

— І то стерво, і це стерво, — відказала вона. — Я б сказав, що таке порівняння, котре ви сами собі вибрали, не робить вам великої чести і показує, що політично ви люди недорослі і засуджені на вимирання. Ви колись виставляли гасла. Вірили їм. А як прийшло до діла, що ці гасла треба було в життя перетворити, то ви злякалися. А от ми не злякалися. І ви сердитесь на нас. Волі

ми вам не дамо, тої волі, щоб ви безборонно могли провадити свою політику. Я виконую волю по-славшого мене, а поскільки це так, то дозвольте мені не слухатися ваших нашіптувань, а робити так, як того вимагають ті, що послали мене сюди, як підказує мені революція. От вам моя щирість!

Иноді він у близькому колі товаришів розказує про повсякчасну боротьбу з різними „підкопами“, „обходами“ і таке інше.

— Якби я хоч раз здрефив, діло пропаще було б. Я держу кожного з них в шорах, а коли бачу, що він перестав норовитись, відпускаю віжки, і тоді спец чудесно починає працювати.

Дехто зве його „самородком“. При всій ненависті, що мають до нього люди „минулого“, всі вони приходять до висновку, що в „генерала“ є голова на в'язах. Він не тільки за останні роки розвинувся взагалі, але добре розбирається і в вузько спеціальних питаннях, і буває навіть так, що він дає поради своїм спецам. А три роки тому назад він ходив за плугом, а ті, другі, десятки років вчилися. Це вже із області парадоксів, якими взагалі в наші часи не звикли до всіляких парадоксальних випадків.

Його життєпис. До світової війни жив на селі. Батько — деспот. Женити збирався. Молодий парубок бунт піднімає і, щоб позбавитися батьківської залежності, йде у військо. Краще військо, окопи, ніж родинне болото.

Позиції, підпільні революційні гуртки, ризикування життям. Революція. Віддає данину українському націоналізмові. Гетьманщина — стає партизаном. Радянська влада — попадає у волвиконком. Денікінщина — знову ліси. Потім знову служба в повіті і, нарешті, в губернії.

Про нього кажуть:

— Примітили на повітовому з'їзді молодого парубка, що ловив слова на льоту. Примітили і витягли. А тепер робітник!

Не будь того, хто його примітив, так би, може, далі волости й не пішов.

А тепер радянським „генералом“ став.

Один раз при ньому розговорилися про деякі явища природи. Хтось сказав, що земля крутиться і кругла, як яблуко. Він засміявся і сказав, що не вірить цьому. Йому доказували, але не переконали.

Це анекдота для еміграції. Що от, мовляв, які неuki заправляють „нешасною батьківщиною“. Вони навіть не знають того, що відомо малим учням.

Але це не так варто, і революція від цього не пострадає.

Варто те, що в бувшому кабінеті високого бюрократа сидить людина, вихована революцією. Оце головне. Стерно у міцних руках. „Генерал“ на своєму місці.

ТРОХИМ

В районі зрання починається суєта. Першим встає сторож Трохим, довго чухає поперека і йде одмикати двері. Потім прямує до „кабінету“, сідає на „предсідательське“ місце, бере в свої зашкарублі пальці ручку й починає ставити колячки. То він учиться розписуватись. Обличчя його напружується, рука тремтить, перо лізе то вгору, то вниз і саджає „мухи“. Скінчивши цю важку роботу, він односить шматочок заялозенного паперу в бік, і губи його шепочуть:

— Тр-ро-хи-им Са-а-му-усь...

Потім знову починає писати. Так він робить от уже півроку, відколи поступив у район. Написавшись доволі, Трохим виходить у коридор, де вже чекає кілька селян. Вони піднімаються йому назустріч і вітають:

— А, Трохим Захарович! Доброго здоров'ячка. Що, секретар є?..

— Нету. Скоро прийдуть. А ви по якому ділу?

— Та у земельну комісію. Нащот спірної земельки ми.

— А-а! Так вам спершу треба піти до тов. Криворучки, то він цими ділами відає.

Так він розпитує кожного і дає всім „направлення“. Вам треба до міліції, вам — до народнього судді, а вам — у загс. Найбільше мороки Трохимові з бабами. Він її направляє до канцелярії, а вона, в одну душу, до председателя хоче.

— Та не можна до председателя, кажу вам. Порядку такого немає, щоб прямо до председателя йти. Ви повинні всі дистанції пройти, а потім до председателя. Председатель тільки бумаги подписує і печатку кладе. Тільки всього й діла у нього. Поняли?..

Коло десятої приходить секретар. Трохим зустрічає його на порозі кабінету і відчиняє перед ним двері.

— Здрастуй, Трохиме!

— Доброго здоров'ячка, Харитоне Савеловичу!..

Потім, зачинивши двері, підходить до столу й говорить:

— Тут до вас дрімайлівські мужики прийшли. Налог там якийсь, чи щось друге. Хай являться?..

— Клич!..

Трохим вискакує, біжить кудись у другу кімнату й кричить:

— Пожалуйте, секретар прийшов!

Мужики виходять, оправляють свитки і навдибках зникають за дверима.

Трохим причиняє за ними двері й посміхається:

— Глухий народ! Боятися. А чого, питається? Тепер же не жандарська власть!

В цей момент увагу Трохима відволікає молода жінка. Вона помалу йшла по коридору, розглядаючи двері. Потім зостановилась перед председательською і ступнула туди.

Трохим в одну мить коло неї.

— Ей, молодице, куди пішла? Разі можна без докладу до председателя! Нада спершу спитаться, а ти так прямо. Що тобі треба?

— Та мені до голови. Жаліться я хочу.

— Жаліться? Так нада в канцелярію жалобу подавать. Марку наліпити, тоді і жалоба прийметься. Без марки жалоба не дістительна. А на кого ти хочеш жаліться?

— Та на чоловіка ж свого ж. Побив от мене! — і вона загортає хустку, де коло самого вуха чорніє здоровий синяк.

— Добре він тебе... Тільки ето не сюди. Це народнього судді касається...

— Ви, дядьку, порадьте мені. Я хочу на розвод подавати. Так сказали, що в комітет треба.

— Справку — то тошно у нас. А нащот розводу теж до судді. Такой закон тепер вийшов.

Чим ближче до одинадцятої, тим все більше й більше людей у районі з'являється, тим Трохимові трудніше давати „направлення“.

Коли випаде йому вільна хвилина, він похапцем крутить цигарку і скаржиться людям:

— Не служба, а каторга. Все нада в голові держать, куди, що і як. Неправильно зробиш, секретар кричить, председатель кричить... Краще за плугом ходити!

І біг знову, щоб якому-небудь дядькові, що заблудив серед восьми дверей, дати „направленіє“.

Так до чотирьох годин. В чотири кінчаються „заняття“. В комітеті стає тихо. Трохим дістає віника й починає прибирати. У кабінеті голови він знову довго сидить і дивиться на портрет Леніна. Потім у нього виривається:

— Тоже треба голову мати, щоб усюди давати направленіє.

Вечером Трохим сидить у сельбуді, що поруч із комітетом, перегортає журнали з малюнками й розповідає:

— Я йому кажу — ніззя, засідання важное ідьоть, а він преться. Що ти з таким чоловіком поробиш! Я його і, той, відволік. Потому — не порядок. Він у крик. Вискочив председатель та до нас:

— Що тут у вас за безпорядок! — кричить. — На троє суток у підвал!

Трохим чухає потилицю.

— Після занятій питаю: іти сидати, чи як. — Убирайся, — каже, — та не роби так, а то прожену. Зідхнувши, додає:

— Тяжолa служба. Тільки б до весни дождатись, а там ні за що не зостанусь.

В десять вечера Трохим лягає спати. Довго во-
рушиться на твердому ліжку, перебираючи події
цілого дня і відкладаючи у пам'ять нові факти,
які на завтра йому допоможуть робити правильне
„направлення“.

1923 р.

ДЯДЬКО ПАНАС

Дядькові Панасові вже за шістдесят років. Середнього зросту. Широкий в плечах, кремезний.

Обличчя засмалене, все у зморшках. На груди спадає довга сива борода.

Міцний дід. Від нього так і дхне землею. І руки дивно чорні, земляні.

— З-за молоду не було нікого на селі, щоб міг мене побороти,— хвалиться иноді він.

Сиве волосся на голові, підрізане під стріху. Очі глибоко запали в зіницях. Вони у нього сірі. Так і кидають проміння.

Про себе дядько Панас розповідає:

— Був я до революції людиною темною. Так собі, звичайний мужик. Землю колупав, відбутки відбував. Тільки на сходах, було, бунтував иноді, коли неправду бачив. За те нераз і в холодній сидів. А раз земський, коли я щось сказав нащот панської землі, як затупотіть на мене ногами, як заверещить:

— Бунтовщик!.. Молчать, мерзавець! В Сибіру згною!..

Прийшлося „молчать“.

Власна дядькова Панасова історія починається з революції. До того в нього ніякої історії не було, як і в тисячі інших Панасів. Тільки й ріжниці було, що одні Панаси терпеливо й мовчки тягли ярмо, а інші бунтували з одчаєм у душі, без жодної надії на щось краще.

Революція покликала дядька Панаса до життя. Тут він, справді, виявив свою селянську впертість та витривалість.

За гетьмана попав до тюрми. Поїхав на селянський з'їзд до Києва, а опинився за ґратами. Щось місяців зо три годував там воші. Коли вийшов звідти, то затаїв ненависть. Це була його перша серйозна висидка, але вона назавжди запалила в його грудях огонь помсти до панів. Це була ненависть невгамована, уперта, що накоплювалась десятиліттями. Вона була така ж дужа, як і та сила, що її дядько Панас віддав землі.

Хто не знає в вічі дядька Панаса, той і не подумає одразу, що перед ним сидить не аби-яка людина. Для таких дядько Панас звичайний собі селянин.

От і тепер. Сидить він собі спокійно на канапі, смокче свою коротеньку люлечку, про різні дрібні справи розмовляє. Он у Панька Горбатого шкапа здохла, треба б якось допомогти йому через комітет взаємодопомоги. А у вдови червоноармійця Софії Деркачки хата покривилася, теж підправити б

треба. Здається, в цьому році врожай обіцяє бути, дядьки зідхнуть легше. Куркуль Передеригуба не дає ниви незаможникові Крутодері, треба, щоб комнезам взявся за це діло.

Так він перебирає маленькі буденні діла і тут же думає, як їх вирішити. Зовсім тихий дідок.

А був час, коли дядько Панас на всю округу гримів. Коли, крім дядька Панаса, ніякої влади не було. Хто двічі погромив загони Денікіна? Хто перерізував залізницю і навів таку паніку на золотопогонників, що цим дав можливість одній із наших дивізій одержати велику перемогу і вирішити долю майже всього фронту?

Дядько Панас.

А хто про це знає? Майже ніхто!

От який був колись дядько Панас.

— Так ви хочете, щоб я вам що - небудь розказав?

Я хитнув головою і, щоб більше заохотити його, посунув коробочок з „алжирськими“.

— Дякую... У мене є свій, селянський.

Вийняв капшука і знов став напихати свою люльку.

— Воно, звичайно, зараз дуже цікавляться селом. Вам, городянам, іноді таки тяжко буває зрозуміти нас, селян.

Приміром, ви думаєте — от село. А що воно ото за село? А знаєте, що Грицько щось інше за Івана?.. І буває так, що всіх нас на один аршин міряють. А потім, як живе те село, чим воно

дихає? З якого краю до нього краще підійти? От чого вам часто бракує.

До села треба вміти підійти. Обрали мене, наприклад, у 19 році головою сільради. Добре, головую. Сами знаєте, які були часи. Розверстка. незадоволення, навколо бандити. А в мене тихо. Треба брати розверстку — беру. Мужик чортом дивиться, а я все - таки візьму, бо я свій чоловік. Бо мене всі знають, і я всіх знаю. І вірять. А по других селах що було?.. От що значить вміти підійти!

Потім денікінщина. Вирішив я нікуди не тікати. Куди ж я піду? І старий я, і дядьків своїх не хотілося кидати. Може, пригодюся ще їм, думаю. Що ж ви думаєте? Сами селяни переховували. Здавалося б, ні за що. Насолив я, може, не одному з них, а, бачите, не видали. Кілька разів приїздили мене забирати, а не дали селяни.— Немає,— кажуть.— Втік з більшовиками! — От вам і село!

А скоро зібралося душ десять, прийшли до мене вночі в клуню і кажуть:

— Знаєте, дядьку Панасе, вирішили ми партизанами стати. Будьте у нас за отамана.

Подумав я трохи й кажу:

— Добре, хлопці. Тільки треба взнати, де то є наші. Потерпіть з тиждень.

На другий день торбинку на плечі й почухрав пішки до Києва. 120 верстов за два дні одшмагав. Узнав що треба, повернувся назад і отаманувати почав.

Тяжко було, але хлопці були дружні, один в один. І денікінцям рахуби чимало з нами було.

Та одного часу не підвезло нам. Наскочили денікінці й спалили кілька хат, за те, мовляв, що більшовиків передержують. Куркулі зібралися, підняли село й частину моїх хлопців забили. А мене баба одна врятувала... От вам знову село!

Замислився старий, пригадуючи минуле.

— Розпустив я після цього хлопців. Сказав, ідіть через фронт до червоних. Двох піймали і... повісили на придорожній груші...

Духом смерти війнуло. Старий похилився додолу. Потім випрямився, ніби скинув з себе невидимий тягар, і сказав:

— А я знову за торбинку та до Києва. Живим звязком став. Ідеш собі і ніхто й не думає, що то за птах по шляху швендяє. Так собі, якийся дід старий, вроді старця. Кому прийде в голову, що той дід більшовик?

Дядько Панас сміється.

— Розумієте, до чого іноді легко обдурити людей. Я часто, було, з денікінцями їздив. І нічого. Всі до мене:

— Дедушка, дедушка...

Дедушка бузувірів більшовиків лає, а сам до всього прислухається, приглядається. Бувало, приїду до своїх в запілля, розповідаю, а вони з реготу падають:

— Ну,— кажуть,— дядьку Панасе, з вас справжній підпільщик.

І мені з ними весело. І ходив я з веселою душею. Бо знав і на що іду, і за що іду. За правду народню змагався.

Пихнув клубком диму, і дивився, як він поволі розповзався по кімнаті.

— Почув, що в нашому районі знову запалахотіло, в своє село повернувся. Питаю, що і як. Син каже (у мене є син), що п'ятдесят хлопців скоро після того, як тих двох повісили, в ліс пішли. А через тиждень налетіли на село і десять душ куркулів забрали. Кінець їм був. Так помстилися вони за своїх товаришів.

Викопав і я свою рушницю і в ліс подався. А там уже зібралася чимала громада, і молодий отаман у них був, тепер десь він у Москві учиться.

Зібралась рада і постановила:

— Старшим отаманом бути дядькові Панасові...

— Ну, і були діла, — голос старого стає дзвінким, він ніби помолодшав одразу, — завдали ми їм кари. Не згірше гайдамаків колишніх працювали. Налетіли одного разу на білий волонтьорський загін. А там все молоді панички, ніжні такі. Покидали рушниці, просять нас:

— Дядечки, голубчики, змилюйтесь над нами, не вбивайте...

Замовк, і згодом тихо додав:

— Всіх до одного забили. Як собачат... Після цього вся околиця піднялась. Дві тисячі партизанів

було у нас. Три тижні трималися, аж поки Червона армія не підійшла. Навіть ті дядьки, що колись лаяли більшовиків, і вони билися впереді з білими. Ось ви тут і розберіть того дядька.

Знову розпочалася робота. На весні головою комнезаму мене обрали, членом повітового виконкому був. Дядьки, було, хмарою сунуть до мене. Ні до кого спершу, а до дядька Панаса. Дядько Панас розсудить, дядько Панас раду дасть.

Було діло. Не без того, що й посадовиш кого було. Без цього не обійдешся. Провинився хто — греблю гатити пішлю, місток підправляти.

З продподатком легше стало. Різала розверстка кой - кого. І неправильностей було чимало. У кого заберуть усе, засіки виметуть, а у другого — скирти. Зуміє місцеву владу вблаготворити, значить, добре, сидить спокійно. А продподаток — діло видне. Кожний платить, що йому належить.

Потім вільна торгівля. От ви кажете — село! А воно, наприклад, іноді добре розуміє і нову, і стару політику. За старої було тяжко. Але і за нової не легко. Багатим, видима річ, є користь від нової політики. А бідні — поки все одно. Тільки й надії, що держава твердо стане на ноги, допомогу дасть. Вона, біднота, он як за землю держиться. Зубами в неї вгризлася. Вірить, що її час ще наспіє.

Про школу питаєте? Погано з школою. В своєму селі я договор провів. Твердо виконуємо.

Учителі не голодують. А по інших — біда! Все нарікання, ремство. Кажуть, що нові податки накладаєте. Не розуміють того, що школа найпотрібніша над усе.

Так-то. Тяжко приходиться. Але виберемося. Тільки-но спокій. Уже помітно, що йдемо на поправку. Тільки от знову непокій. Чутки про війну пішли. Хвилюються люди:

— За що? Як?

А з'ясуєш їм спокійно, згоджуються.

— Коли вже, — кажуть, — на те пішло, будемо воювати.

— От тільки техніка буржуйська їх трохи лякає. І видумують таке, що його ще й на світі немає. Чи є, питають, у нас танки та аероплани. Щоб не голими руками прийшлося битися.

А я вам так скажу. Село тепер зовсім іншим стало. Виросло село. Тільки до нас мало приїздять, навчають нас мало. А це треба. Село слід піддержувати. Хоч словом терпеливо розтолковувати йому, що до чого.

У нас як буває? Мужик бідний, злидні його заїдають. Того він і злий. Ну, він, бува, і скаже слівце. А товариш, що приїде з городу, замість того, щоб ту злість зрозуміти, ображається, шкурниками починає обзивати, дезертирами. Не прийма того в резонт, що чоловік з нутра говорить. Наболіло йому. Хай висловиться. А ти помаленьку, потихеньку, без викрутасів з'ясуй йому, потол-

куй з ним. Він і стане твоїм. Ось як треба робити!

Був у нас попервах голова повітового комітету, матрос сам, з наших сільських. Так той, бувало, як приїде у яке село, збере дядьків та годин із п'ять з ними толкує. І що було крику на тих зборах! А іде — всі задоволені.

— Хороший, кажуть, чоловіча. Що не скажеш, все вислухає...

— Тепер от ми селянський будинок організували. Кажуть, до вас треба звертатися. Мужики так прямо мені й заявили:

— Вихлопочи нам, дядьку Панасе, науку. Годі нам вже дурнями ходити!..

— От куди уже наш дядько загинає. І гайда оце до вас. Приїду на село, зараз збори — і готово. У мене скоро робиться.

Культура — велике діло. Мужик розуміє, що воно то значить грамота. Дайте - но йому зачепитись, стати на ноги, так він ще не те покаже, отой наш мужик. Всіх випередить — і німців, і французів, і Америку навіть. Вірно кажу вам.

Так дядько Панас „мінє“ свій фронт. З отамана — голова сільради, начальство радянське, а тепер наукою зайнявся.

— Попа з церковного обістя геть і помешкання для селянського будинку готове...

Він устає, забирає пак книжок, що назбирав у місті.

— Прощавайте! Будете у наших краях, не минайте й нас!

Я дивлюся йому в слід.

Думаю:

— Таких дядьків у нас тисячі. Це вони творили революцію. З ними нам не страшно ніщо...

Ніщо! Бо ця земляна сила з нами. Вона велика, неповоротна, але, коли зрушить, то тільки держись!

Гей, хто там на дорозі у дядька Панаса став! Стережись!.. На порох зітре!..

1923 р.

МОЛОДА ПАРСТЬ

Ми вчотирьох сиділи на приступках школи: я, місцевий учитель, дід Гордій, що служив за сторожа при школі, і комсомолец Семен. Власне, Семен підійшов потім. Він зайшов до вчителя за якоюсь книжкою.

Був вечір. Повний місяць все заливав своїм ніжним голубим сяйвом. Внизу, під кручею, живим сріблом пливла Десна. З другого боку, де були луки, доносилась пісня. По березі, коло самої води, виднілися бліді вогники: то рибалки рибу ловили.

Говорив учитель. Сам він був якийсь прибитий, життям покручений. Він скаржився на те, що школа гине, що вчительство голодує, що воно зневірилось, що молодь зростає без виховання. На його думку, влада забула про школу, і великий „сеятель“ кидає село і тікає світ за очі.

Дід Гордій — це був самий звичайний сільський дід, без роду, без племені, без хати, без власного кутка — з ним сперечався.

— Хоч я і дурний,— казав він,— а я не согласен з вами, Іван Васильович. Слухав я оце сьогодні і дивувався (діло було якраз після сільських зборів), що за вчені люди пішли. Говорять так, наче на долоню тобі викладають. Слухай та розуму набирайся.— Він на хвилину зупинився.— Товариші,— говорить.— Виходить, що я товариш правителям нашим, Ленінові там, Троцькому, Раковському. Аж чудно якось. Я, старий неграмотний дід, і Ленін! І ми товариші!.. Приміром, так виходить: побачив я Раковського і кажу йому:— Здрастуйте, товаришу!— і за ручку з ним. А він потряс і собі:— Здрастуйте, товаришу!..— Он куди ковінька загнуласть. Усі рівні... І товариші. Оце мені подобається.

У діда була охота погомоніти.

— От як почую те слово „товариш“, то, їй-бо, людиною себе так одразу й відчуваю. От що дорого! Не те, що колись було!

— А як же було?

— А ось як. Служив я, коли був у москалях, у графа Кононіцина (певно, Коновніцин) за ординарця. Так, бувало, граф прийде п'яний.— Роззувай!— кричить.— Станеш його роззувати, а він тебе в зуби раз чоботом! Аж іскри з очей посипляться.— Чого став, мурло!— Нахилився, а він тебе удруге — р-раз! — Так мазкою і вмиєшся. Он як було!..

Дід сплюнув.

— А то бувало і так. Наведе дівчат повну квартиру, пороздягає їх голими і, як мати родила, примушує танцювати. А ми з деньщиком, значить, прислуговуємо. Стоїш, як стовп, а сам думаєш:— Задушити б тебе, гадину!..

Учитель на це сказав:

— Так-то воно-так, діду, але ж не всі були такі, як ваш граф. Були і тоді освічені люди.

— Мо, і не так. Де вже мені старому це знати. А от щоб мене тоді хто товаришем назвав, то щось не чув. То-ва-ри-шем! Розумієте? Рівним собі!

Семен повернувся до мене.

— Дід Гордій дуже любить, коли хто-небудь розкажує. Цілу ніч би слухав.

— А люблю, люблю. Того до вас і ходю. — Дід ожив. — Приходю я якось до них, а в них там собраніє... Оцей самий Семен Карпишин, — він укавав рукою на Семена, — реч держить. Сів я і слухаю. А він так і руба, так і руба. — Піймаємо, говорить, оту мольнію, закуємо її, впряжемо у машину. І буде вона нам, говорить, хати освітлювати, землю орати, снопи возити, молотити, віяти, усю роботу по господарству справляти. — І так чистить, ніби тобі інджінер який. Його таки у нас інджінером і прозвали. — Піймаємо, говорить, ту мольнію, бреше, не викрутиться...

Я не втерпів, схопивсь з місця та як крикну:

— Брешеш, сучий сину, не піймаєш. А бог на що?

— А він, оцей - о хлопчик, знаєте, що сказав? — Уже, каже, ваш бог, діду, дуже постарів, їроплана злякався, так і престол покинув.

— Що ви думаєте, — додав дід, — з того вечора я перестав богу молитися.

— Так ви справді електрифікацією цікавитесь? — запитав я Семена.

— Так, трошки.

— Семен—мій учень, — сказав учитель, — і у нього, справді, надзвичайний хист до механіки. Ще малим він ножиком виробляв возики, машини, пароплава навіть зробив. А тепер хлопець спить і мріє про електрифікацію, трактори, радіо. Треба хлопцеві ход дати.

— Та буде вам, Іване Васильовичу, ви мене так розхвалили, що мені аж соромно перед товаришем.

— Чого вам соромно? Ви знаєте, він торік на повітовому з'їзді рад виступав із докладом про електрифікацію Десни. Так, ви знаєте, селяни так захопились, що тут же постановили: новому виконкомові негайно розпочати роботу. Приїздили потім інженери з Києва, розглядали план і визнали його в основі правильним.

— Ви забули, що потім було, — сказав Семен. — Деякі села взнали, що гребля, яку треба буде зробити, затопить і їхні луки. Це так їх налякало, що вони послали делегацію до виконкому просити не робити цього, а „інджінера“, цеб-то мене, нахвалялись убити.

— А ти не лови мольній,— засміявся дід.— А то тільки людей з пантелику збиваєш.

— На робфак би мені попасти,— з тугою сказав Семен.— Учитися треба, бо без науки який з мене інженер. Так тільки глузують хлопці.

— Просись, щоб післали.

— Просився вже. Обіцяли, а що буде — побачимо.

— Їдь, Семенку, їдь,— весело сказав дід Гордій.— Зробишся інженером, мене до себе бери. Буду я, брат, твою мольнію підганяти та стежити за тим, щоб при оранці огріхів не робила. Добре?

— Добре, діду...

* * *

Недавно я знову був у тому селі. Спитав про Семена.

— Поїхав до Києва на інженера вчитися,— сказали мені.

Значить, Семенова мрія здійснилася. Молодий паросток не загине. Через кілька років Семен почне ловити „мольнію“, як казав дід Гордій.

Росте нова сила. Молода парость виростає у буйний ліс.

1923 р.

МЛИН

В селі Заріччі про таку річ, як електрифікація, зроду не чували. Правда, якось приїжджий товариш з города говорив на сході про таке світло, що оре, сіє і молотить, і що його здорово підтримує Ленін, але дядьки толком не розібрали, що до чого.

— Таке,— говорили,— тут на простого плужка, не стягнуться, а вони морочать про ка-зна-що!..

Та й потому.

Аж ось по весні року 1924 до Заріччя повернув з Червоної армії демобілізований червоноармієць Чмир. Побув зо днів три на селі і відписав до своїх товаришів у полку, що от, мовляв, село наше велике, селяни — народ хороший, тільки про принципи радянської влади чули мало і серед них гостро випирає куркульська „тенденція“, а незаможництво спить...

Далі тов. Чмир вирішив розпочати наступ на „тенденцію“. Перш за все взявся за комнезам. Зробив дві доповіді на зборах про радвладу. Незаможники йому й говорять:

— От і добре, Васильовичу. Так як ти серед нас усіх найграмотніший і напитаний здорово совіцьким духом, стоїш гарно за пролетаріят усього світу — сільську бідноту, то виставляємо твою кандидатуру на голови...

Чмир не вагався і прийняв кермо комнезамівської роботи. З комнезаму він заглянув до ЄСТ - ва. Посидів днів зо два у крамниці, а потім зібрав своїх і говорить:

— У нас не кооперація, а баракло якесь. Немає неможницького там духу ні на фунт. Це не годиться. Ми, неможники, повинні взяти кооперацію до своїх рук. Там око наше мусить бути!

— Воно-то правильно, та де ж того ока нам узяти. Неграмотні ми.

— Давай пошлемо тов. Чмиря до кооперативу.

— І то правда. Давай!

Так тов. Чмир опинився в членах правління ЄСТ - ва.

Треба сказати, що до Чмиря найповажнішою особою у Заріччі був голова сільради, Сава Омелянович Півень, великий любитель різних заковиристих слів, який ревно стежив за тим, щоб його ім'я не упало в очах громадян.

Що Сава Омелянович сказав, на тому й ставало. А тут Чмир виступає раз на сході і прилюдно заявив, що він у голови сільради відкрив куркульську „тенденцію“.

Сава Омелянович, звичайно, образився.

— Какой такой я куркуль, — об'яснив він дядькам. — Служу вірою-правдою владі і хочу, щоб усі були задоволені. Воно, звичайно, тов. Чмир розумний і всяким таким політикам навчений, але трохи незпокoйний елемент...

Між тим, „незпокoйний елемент“ так повів лінію, що Сава Омелянович потроху осів і перед ним зарічани вже не ламали так шапок, як колись, бо всі відчули, що центр ваги переноситься до Чмиря. А Чмир вів далі свою лінію.

З давніх-давен у Заріччі стояв водяний млин. Крутив його невеличкий, але швидкий потік і млов зерно чи не на цілих сім сіл. Млин був громадський, а поскільки громада не вміла його використати, то ходив той млин в оренді. Тепер його орендував один дядько, платив громаді 100 крб. на рік, і цим усі його обов'язки до громади вичерпувались.

І от, дивно, Чмир заприятелював з орендарем. Як вільну годину вирве, так і до млина. Сидить, покурює, з Кіндратом Семеновичем поговорить, з дядьками поговорить, про господарство розпитує.

Кіндрат Семенович був наїжився спершу.

— І чого його чорти носять, — казав він жінці, — того Чмиренкового комуніста до млина? Як вечір, так і там. Сидить і винюхує...

Потім заспокоївся, бо Чмир проти нього не йшов і взагалі відносився до орендаря чемно. Навіть ніколи ні при людях, ні поза людьми ні-

чого худого не говорив. Тільки, бувало, прийде до хати з млина, сяде над зошитом, слинить олівець і все щось записує та вираховує.

Незаможники і ті почали на Чмиря скося поглядати, а голова сільради, так той не здержався й прямо заявив:

— Ой, хлопці, казав же я вам, щоб не дуже довіряли тому Чмиренкові. Так і знайте, що знюхався він з орендарем на нашу шию!

— Потребувати у нього відчоту!

Потребували. Чмир подумав, подумав і заявив, що в неділю треба скликати збори і він дасть відчит.

У неділю до сільради набилося повно людей. Півень, Сава Омелянович, приготував всі „аргументи“ проти Чмиря.

— Уб'ю, — думав, — хай не зазнається. Знатиме, як вихвачуватись наперед.

Поки Чмир говорив про те, про се, то не дуже уважно його слухали, а як перейшов до млина, то тут уже всі так і настобурчили вуха.

— Говорять деякі люди, що я з Кіндратом Семеновичем, орендарем, знюхався на предмет хабара. Категорично заявляю, що такої тенденції у мене, щоб, значить, іміти з куркулями діло, не було. Я вроді як робив там розвідку і маю доложити комнезамові слідуюче...

Поліз у кешеню, вийняв цілу купу папірчиків і далі...

— Усім відомо, що орендар наш платить громаді сто карбованців оренди. Чи багато, чи мало це? А маємо ось факти. Факти такі. Орендар заявляє, що він меле що-дня 20—25 пудів. На ділі ось що (читає): 20 серпня змелено 60 пудів, 22 серпня—75 пудів, 23—62 пуди, 24—66 пудів, 25—73 пуди, а всього за місяць, за моїми підрахунками, змелено 1500—1600 пудів збіжжя.

Дядьки слухали і роти пороззявляли. От так штука!

— Тепер далі. Орендар бере за млино разове по п'ять фунтів з пуда, то на місяць маєте 187 пудів, а чистого прибутку 100 пудів, що по наших цінах на борошно—100 карбованців на місяць. Таким чином, на оренду орендар заробляє в один місяць, а цілий рік млин кладе йому щомісячно по 100 крб. А ми дивимося та ще й дякуємо йому за те, що молоти є де. За що, спрашується?..

У сільраді тихо так, що навіть чути калатання сердець. Сава Омелянович давно вже забув про свої „аргументи“ і тільки думав:

— Ой, розумний же парубок, лиха личина. Он куди випер!

— Товариші,—уже захоплюючись, говорив Чмир,—з якої речи ми, виходить, будемо байдуже дивитися на те, як наша річонка наливає капітал орендареві. Та через два роки вона йому налле стільки, що він усе село з гамузом купить. А ми будемо дивиться, як ото на наших очах капітал росте?..

Та грюк долонею по столі.

— Це вже не по-хазяйськи! Незаможники повинні не дозволити цього!

Та знову долонею по столі, аж луна загула у шибках.

— Ми нікоторий пролетаріят, коли розпускаємо слину. Тов. Ленін учив нас не тому. Млин мусить бути у нас і переданий кооперативові.

— Отакої загинає, — чулося ззаду.

— Але тут є ще одна справа, — вів своє Чмир уже спокійно. — Я обслідував нашу річонку і кажу, що коли коло млина поставити турбіну невелику, то млин буде молоти у півтора раза більше і можна буде освітити ліктричеством усе село через два роки. Цим ми виконаємо заповіти тов. Леніна про електрифікацію села. У мене вже це вираховано. І в окрузі я про це говорив, і з людьми знаючими радився. Кажуть, кредит нам можуть на це дати...

Скінчив Чмир, а збори ніяк не можуть опам'ятатись. Виходить, що вони нічого не знали, а тут тобі тисячі сипляться в кешеню одному чоловікові.

— Не-є, далі так не повинно бути.

— Відібрать млина!..

— Прийняти резолюцію тов. Чмиря, потому як вона правильна і говорить про змичку села з городом!

— Чуеш же, сам Ленін радив так робити!

Після довгої галди, балаканини й суперечок збори постановили, що надалі Кіндратові Семеновичу

млина в оренду не давати, млин передати споживчому товариству з умовою, що чистий прибуток піде на електрифікацію Заріччя, що це буде найкращим пам'ятником т. Ленінові, для чого й обрати комісію, а за голову її наставити тов. Чмиря.

Пізно вечером Кіндрат Семенович взяв про „резолюцію“ Чмиря. Бігав по подвір'ю і лаяв шпигунів, що втручаються в чужі справи, і чимось погрожував.

Селяни чули те й посміхалися:

— Ага - га - га! Зачепило! Не - є, браток, уже тепер тобі не буде наливати річонка тисячі... Годі, минулася дурничка!...

1924 р.

В КОМУНІ „НАДІЯ“

(Малюнок)

I

Там, де років десять тому в очеретяних берегах була приспана річка, з одного боку простягався широкий панський лан, а з другого — горбилось по шпилью село, нині зміну помітно. Село залишилось майже таким, як і було. Ті ж солом'яні стріхи, майдан посередині села, церква, тільки вона щось облуплена дуже стала — видно, віруючих поменшало, а разом з тим і нове є.

Он стоїть сільрада, свіже вибілена і з прапором на даху. Поруч, у попівському будинку — сельбуд, що просто вікнами вставився на церкву, ніби кажучи: „Ану, хто кого подоліє!“; школа семирічна.

А панської економії не пізнати. Панського будинку з колонами, що колись давив своєю величністю село, немає. Не видно і численної челяди панської, що раніше наповнювала весь панський двір. Будинок згорів, пани десь за вітром повіялись, челядь розповзлась хто куди. І тепер, коли

ви їдете довгою липовою алеєю до колишньої економії, то на воротах прочитаєте:

— Комуна „Надія“. Заснована 1919 року.

На подвір'ї вас зустріне голова комуни, Сергій Павлович Коваленко, колишній червоний партизан, колишній командир полку, колишній комбриг, а тепер от демобілізувався і змінив рушницю й шаблю на плуг та косу.

Сергій Павлович неодмінно вас закличе до себе (він живе в колишній конторі управителя) і розкаже і історію заснування комуни, і про все, що вона пережила за ці п'ять років.

Але сьогодні навряд чи він був би такий ввічливий. З самого світанку він на ногах і командує комунарами. Чистять худобу, коней, наводять лад. У Сергія Павловича таке почуття, ніби прийдуть із штабу армії його полк оглядати.

— Не піддайсь, хлопці! — гукає він, пихкаючи здоровезною люлькою. — Товар лицем тра показати. Що то воно за виставка та „свято врожаю“ буде, коли ми виставимо чорт-зна-що. Дядькові нічому буде у нас і повчитися...

„Хлопці“, а між ними були й бородаті комунари, посміхалися,

— Не бійся, Сергіє Павловичу, ми їм тут такого покажемо, що тільки потилицю чухатимуть та охкатимуть.

— А трактора, тракторави приготували? Треба показати отим колупателям трактора, та хай по-

дивляться, що значить колективна праця та машина.

— Єсть!— як з-під землі виріс тракторист, молодий ще парубок Антон.— Хоч зараз можна пускати.

Трактор всього кілька день, як привезли. Він був новенький, і комунари вирішили його уперше показати дядькам сьогодні.

До самого півдня була метушня в комуні, до самого півдня наводився лад, і коли Сергій Павлович обійшов усе, то сказав.

— Гаразд! Командуй на обід. Хотів би я, то-вариші, щоб сьогодні наш пан прибув до нас у гості. Ото б очі витріщив!...

II

По обіді від сільради до комуні „Надія“ похід рушив. Попереду школярі, потім місцевий комсомол, далі незаможники, а за ними юрбою дядьки, діди, молодиці, дітвора. Йшли до комуні оглядати її господарство, „свято врожаю“ справляти.

Чулось:

— Вигадали празник!.. Який там празник, коли я зібрав 12 пудиків з десятини. Хоч їж, хоч дивись!

— Та то вже так! Воно, як дощу бог не пошле, то чортового батька вродить!

— Ото все ті комунії наробили, що в нас дощі перестали йти...

Похід зустрічає Сергій Павлович разом з усіма комунарками.

— Милости просимо, товариші, до нас. Подивитесь на наше господарство, то, може, погудите, а, може, й похвалите та й сами чому-небудь повчитесь...

Пішли. На широкому току мітинг улаштували. Під осіннім сонцем лунали голоси про боротьбу, про майбутнє життя й про минулі злидні й панський гніт говорили, до комуні закликали, про Леніна згадували.

До цього прислухалися пожовклі лани, що туманили на обрїях. У повітрі літало павутиння — бабське літо, кажуть. А над усім цим небо блідоблакитне, червоні прапори мають.

І справді, свято!

Літають бадьорі слова, пробивають старе недовір'я до нового. Слухають селяни, і то хмаряться їхні обличчя, то посміхаються лагідно.

Скінчивши мітинг, Сергій Павлович вийшов наперед і сказав:

— А тепер, товариші, прошу за мною! Хазяйство будемо оглядати!

III

Попід довгою повіткою на дошках і на стіні експонати комуні розложені, порозвішувані.

Сергій Павлович, пускаючи запашний дим з люльки, розповідає:

— От вам жито наше. Оралася земля торік весною, зараз після снігу. За літо п'ять разів скородилась. Посіяли рано. Трохи, правда, підопріло зимою, а, проте, ми взяли з десятини, як ви думаєте, скільки?

Селяни, досвідчені хазяї, мовчать.

— Петре, от ти старий хазяїн, скільки цього року взяв?

— Та пудів із 20 узяв, — відповідає Петро.

— А ми, друже, сто двадцять з лишком, — сказав Сергій Павлович. — От воно що значить обробка!

Дядьки чухаються. Починається балачка.

— У вас же комуна. Земля вкупі, за десять верстов до неї не їхати.

— Потім коні, худоби багато, гній, от воно й того, родить...

— Це правильно, що у нас комуна. А пригадайте, з чим ми починали. Зараз у нас 30 семей, а спершу було п'ять. А в 19 році чи не село у нас усе поламало, а двох комунарів, Омелька й Степана, убили. А чи не було у нас ще позаторік півтори каліки замість коней.

— Та було...

— То-то. Потім, ви кажете, що у нас комуна. А хіба ви всі не можете щось подібне зробити у себе? Землеустрій перевести, артільну обробку землі запровадити? Можна ж?

— Та можна! Чому не можна! Тільки ж народ у нас!...

— Галдіть там, — народ! Всі — народ однаковий. Треба тільки узятись добре, то й народ буде хорший. Ось подивіться, овесець, — і Сергій Павлович любовно показав гостям сніп вівса, у вас вигоріло цього року, а у нас по 70 пудів десятина дала! А ви кажете — через дощ, а піп говорить — через бога!..

Дядьків заavidки беруть. Справді, у них десять, двадцять, а двадцять п'ять від сили, а тут, у комуні, шістдесят, сімдесят, сто і навіть більше.

— От тобі й боже наказаніє! — вирвалося у одного.

— А справді, чому у комуні все налад іде, а у нас що далі, то гірше?

— А тому, товариші, що ми робимо так, як агрономи нам говорять. Ми без агронома ні на крок. Він у нас вроді, як за лікаря. Як що, так і давай його сюди. А це через що, а те чому? Так от, як бачите, і господарюємо.

— Та для вас сьогодні справді свято, — відповідали дядьки.

IV

Але найбільше здивовання й захват пережили дядьки, коли побачили трактора. Новенький, поблискуючи свіжими фарбами, весь завітчаній, стояв він край широкого лану. Антон і ще два комунари повзали коло нього і робили останні приготування.

Всі, а їх було до тисячі людей, з нетерплячкою чекали початку.

— Що, готово, Антоне? — запитав Сергій Павлович.

— Єсть! — відповів Антон.

Сергій Павлович урочисто зняв кашкета, а за ним і всі. Було неначе на молитві.

— Во ім'я Світової Комуни, починай! — скомандував він.

Антон підняв підойму, крутнув кермо, і трактор тихо рушив з місця. Все завмерло. Трактор спершу йшов ніби вагаючись, потім вирівнявся. Помічник Антонів підійшов до лемешів, і зразу їх п'ять вп'ялося у землю, перевертаючи чорні скиби землі.

— Ура!..

— Слава!..

Загув, засміявся натовп, полетіли шапки догори.

А трактор продовжував іти все далі й далі, оточений людьми, дітворою, що дивились на того залізного коня.

Деякі з селян нахилилися, брали землю, розминали пальцями, дивувалися:

— Оце так машинерія! Їй-бо, оре, як справжній плуг...

— Да-а! Оце так задачу задала нам комуна!..

— Тепер пішла вона рости. Куди ж там — одразу у п'ять борозен бере!..

Сергій Павлович слухає, посміхається.

— Ну, як вам подобається наша конячка? Три тисячі карбованців коштує. П'ятсот дали, а ті — розстрочка на три роки.

— Та що там говорити. Ваша бере. Прийдеться, мабуть, і нам к лихій годині збувати своїх коней, комуни будувати та по - новому жити.

Трактор повертався назад. Антона зустріли вигуками, поздоровляли. А над усім цим сяяло осіннє сонце і туманились лани на обріях, а у повітрі літало павутиння, кажуть — бабське літо.

1924 р.

ІНДИВІДУАЛИ

Мирне життя комуні „Червона Зоря“ несподівано було стривожене, як вулик. Комуні загрозувала небезпека.

Річ у тому, що в комуні завелась гнилизна, від якої слід негайно очиститись, бо інакше комунa загине.

Так говорив дід Овод, найстаріший комунар. Одні погоджувались з ним, що, дійсно, хворобу слід лікувати, і то розпеченим дочервона залізом; другі висловлювались м'якше, але всі сходились на тому, що хвороба є; що її слід так чи інакше лікувати.

Хвороба полягала в тому, що в комуні, що після багатьох невдач нарешті зіп'ялась на ноги, завелись „індивідуали“. Програма „індивідуалів“ зводилась от до чого. Кошти комуні, що залишались після всіх витрат, слід ділити нарівно між усіма членами комуні і видавати їм на руки. Хто як хоче, так хай і витрачає їх.

Оце й обурило діда Овода.

— Що ж вони собі думають! Я стягав комуну по рубанцю, а вони хочуть розтягати. Та так ми маком будемо сидіти. Кури з нас будуть сміятись!..

І став вимагати суду над „індивідуалами“.

В розмові з головою комуни дід казав:

— Коли ви не скличете зборів, я і проти вас підніму голос. Скажу, що і голова стоїть за „індивідуалів“!..

Вирішили скликати збори і обговорити докладно справу.

Обвинувачував „індивідуалів“ дід Овод. Високий, кремезний, він, захиляючись, вимахував руками і сипав словами:

— У нас в комуні завелись гнилі члени... Що з ними треба зробити, щоб зараза не пішла далі? Треба їх одрубати!.. „Індивідуали“ хочуть собстенность в комуні іміти?.. Коли вони так люблять її, хай ідуть від нас на село і там будують собстенность, а у нас ми не дозволимо!..

Виступив „індивідуал“ Чумаченко.

— Дід даремно обурюється. Ми тільки пошуткували, а він вигадав: гнилі члени, „індивідуали“, до того ж лається...

Овод так і скипів:

— Він сказав, набрехав!.. — кинув він з презирством. — А хто на полі говорив про розділ? Думаєш, не знаю? А хто казав, що коли будемо слухати відчит, то проголосувати, щоб гроші поділити,

і навіть голоси підраховали, скільки за вас буде, жінок думали на свій бік перетягти...

— Та хто думав? Ніхто не думав!—заявили „індивідуали“. — Ви докажіть!..

— Забули, — кип'ятився дід Овод, — як приходили та молили, щоб прийняли до комуні. Прийшли голодні й босі, а тепер ділить! Ні, по вашому не буде! Доки я в комуні, „індивідуалам“ не місце тут, ми не для того панську землю забрали, щоб лавочку на паях зробити!..

Всі мовчали. Було трохи неприємно, що така історія трапилася. Настрій до „індивідуалів“ був ворожий. Видно, що чужі вони були для більшости.

Після діда забрав слово один із рядових комунарів. Казав:

— Я так думаю, що „індивідуали“ не зжились із нами, їм тісно в комуні, та й справжніми комунарами вони не були ніколи. А раз так, то краще їм піти від нас...

— Піти - то ми підемо, — сказав Чумаченко, — а тільки ви нам заплатіть за те, що ми два роки у вас проробили...

Розпочались повні пристрасти дискусії. Комунари посилались на свій статут і казали, що вони віддадуть тільки те, що „індивідуали“ принесли в комуну, „індивідуали“ ж настоювали, щоб їм було видано по коню, корові і по сто карбованців грошей.

— Та це ж грабіж, — кричав дід Овод. — Це виходить, що із-за ваших примх пустити комуну за вітром.

— Ми будемо з вас судом потребувати!..

— О - го - го! Он воно до чого ми дожили! Судиться збираємося!.. Гарний приклад для селян...

Невідомо, чим би скінчилась ця історія з „індивідуалами“, якби не жінка Чумаченкова.

— Я скажу що, товариші! Якщо моєму чоловікові так хочеться йти з комуни, то хай іде, а я залишаюся, як не проженете!..

Чумаченко од такої заяви аж зчорнів на обличчі.

Дід Овод блимнув своїми очима і, з зневагою дивлячись на „індивідуалів“, сказав:

— Стидайтесь, хлопці! Дивіться, он жінка, і то вона краще розуміє за вас. Куди ви підете? Та це ж заріже вас! Будете там шпортатися на своїх шматочках, а у нас і роботи не так багато, та й їсти є що. Покиньте ви оті старі звички свої...

— Ну, так як? — запитав голова.

— Та добре, відмовляємося, — сказав Чумаченко, ніби каменя кинув на землю.

— От і добре, — сказав дід Овод. — Ти, брат, хороша людина, роботяща. Тільки отой „індивідуал“ у твоїй голові сидить міцно. Викинь ти його, будь ласка, з голови...

Гнітючий настрій пройшов. Стало легко й весело.

Комунари засіли за столи і стали обговорювати свої господарчі справи.

А надворі чмихала динамо, і далеко навкруги світилася білим сяйвом комуна.

ПРОТИ БОГА

— Ми бачимо, що судам треба бути! —
О-го-го! Он видно до чого ми дивилися! Су-
їється збиральність! — Гіркий прокляд для селян.

Невідомо, чи б я скінчилась на сторія з „ли-
дівцями“, як і в місті Чумаченкова.

— Я скажу вам, товариші! Якщо можна чолові-
ком так хочеться йти з жінкою, то їй їдз, а я
залишусь, як не правдиво!

Чумаченко од такої жінки аж зчорнів на обличчя.
Дід Овдєй бачивши своїми очима, а згадує-
мися на „лидівцях“ сказав:

— Ставайте, жінко! Дивіться, ви жінко! То
жінка хитра, ревнує до вас. Яку ви пісню? Та
це ж варить нас! Будете там шпостатися на своїх
лидівцях, а у вас і роботи не так багато, та я
бачу в вас Поміняє він од стави зникли свої.

— Ну, так як? — запитав Овдєй.

— Та добре відмовляється, — сказав Чумаченко.
Він самий кинув на землю.

— Он і добре, — сказав дід Овдєй. — Та, бачи,
жінка хитра, ревнує. Писав отий „лидівцях“
у твоїй таврі сказати жінко. Викликає ти його, буде
жінка, а жінка.

Гіркий настрий прокляв. Стані жінко в не-
село.

Жінка жінка не стала і стала обговорювати
свої господарі селян.

А жінка жінка жінка, і жінко жінка
жінка жінка жінка жінка жінка.

„ЧУДОТВОРЦІ“

(Нарис)

I

Жабокрюківський піп Іона злостився усю службу. Мало людей було у церкві...

Він те й робив, що виглядав у дірочку через царські врата, чи не прибавляється людей, але от уже скоро херувимська буде, а люди не йшли, хоч ти що. А гроші були потрібні до зарізу.

Син Митя прислав листа з Києва, що коли не вишлють грошей, то прийдеться залишити інститут, бо за навчання треба платити, та й їсти щось треба. Не святим же духом житимеш. Так і написав. А він же нетрудовий елемент, тоб-то Митя нетрудовий елемент, а не батько.

І з дочкою не легше. Вона за якогось „комісара“ заміж пішла, але комісар засипався і сидить у в'язниці. Дочка теж прохає допомоги. Сам піп, може, і рукою махнув би на все те. Хай, мовляв, сами розхльобують кашу, коли наварили, так попадає...

Ох, оця дружинонька, хай здорова буде! Така чогось злюща стала, що біда. Хоч хати цурайся. А як почне пиляти, як почне пиляти, то гірше, ніж пророка Ісайю вавилоняни дерев'яною пилкою.

А все через те, що піп Іона не вмів великих прибутків діставати. Упала віра в народі. Зовсім упала. А тут іще анахтемські комсомольці та незаможники сельбуд відкрили. Що-суботи й що-неділі народ валом туди суне, а у церкві порожньо. А раз у церкві порожньо, то й у кешені порожньо.

Піп знову виглянув.

В церкві стояло кілька старих бабів та дідів, що з них користи, як з голого та святого. Вони всі норовлять на дурничку богові помолитися, а того й не подумують, що й попові їсти треба.

— Не духом же святим житимеш, — пригадалися йому синові слова.

Очі йому сердито блищали.

— Ач, як поклони гепають, — думав він, — а, бач, ні одна не догадалася принести паляницю чи що-небудь.

Він так задивився, що навіть забув возгласа подати. Потім схопився і звичним голосом почав:

— Яко твое есть царствіе...

А сам думав.

— От іскушеніє...

І він тяжко зідхнув. А думки про гроші не виходили у нього з голови до самого кінця служби.

Скидаючи ризи, піп питав у дяка та титаря:

— Ну, що там у кружці?

— Плохо, батюшко. Може, сьогодні не будемо одкривати? — сказав титар.

— Ні, ні! Треба відкривати. Чого там гроші будуть лежати. Та й ціна їм падає.

Кружку відкрили. Гроші висипались (це була купа заяложених папірців) прямо на жертovníк, де ще недавно „пресуществлялися святі дари“. Титар розкладав, а піп рахував.

Дяк стояв без діла і балакав.

— Не везе нам, отче Іоно, — казав він. — Он у Григорівці так на минулому тижні аж п'ятнадцять похоронів було. Григорівський дяк казав, що у них люди мруть, як мухи. А у нас ні мруть, ні родяться.

— Так то ж Григорівка!..

— А у Степанівці у отця Трохима знову ікона обновилася. Це вже четверта. Що вже молебнів було, що молебнів! Отець Трохим, кажуть, повну комору зерном засипав. Живуть люди. А у нас хоч би що!.. З голоду, мабуть, прийдеться помирати...

Піп мовчки рахував гроші. Він знав, куди гне дяк. А дяк знав, чим може дозолити попові.

— Да! По інших паравіях батюшки уміють жити. І сами живуть, і причтові дають жити.

— Та замовчіть ви! — гримнув на дяка піп, спалахнувши.

Дяк замовк, а у попа думки в голові плигають. Так, степанівський піп уміє жити. У нього й самого не раз з'являлася думка:

„Обновити... хоч що-небудь, а обновити...“

А потім нападав страх, і він відкладав.

„Гріх... обман...“

Коли вийшли з віттаря, то, крім трьох бабів та старого діда Михайла, що сторожував церкву, не було нікого. Михайло нетерпляче чекав, поки баби перецілюють усі ікони.

В цей момент одна з бабів, крива Хима, полізла до трьох святителів. Їй не було досить, що вона перецілювала їм ноги, забажалося, бач, поцілувати і в уста.

Отець Іона, забачивши те, сказав сердито:

— Та буде вам уже цілувати! Ішли б уже!

Крива Хима злякалася й зачепила хусткою лямпадку. Та з лунким хрустом, що прогудів по всій порожній церкві, упала й розбилася.

Баби перелякалися, а піп розсердився.

— Лазять тут, — бубонів він, — живими на небо пнуться...

Баби, христячись, пішли. Позаду, як качка, ковила старе Хима. У притворі вона ще встигла покласти три поклони і поцілувати чобіт у архангела Михайла.

III

Попівський дім стояв проти церкви через вигін. Дім був великий з прибудовами навколо. Видно

було, що колись жилося тут добре. Піп ішов помалу, щоб хоч трохи віддалити свою розмову з попадею, яка, він знав це, знов почне його „пиляти“.

Поруч ступав дяк і жебонів:

— Треба, о. Іоно, щось подумати. Хоч якусь там іконку, або що!.. Усі ж роблять. Тільки ми ні. Уже й то про вас сусідські попи бо-зна що говорять. Відрізнитися, кажуть, від нас хоче. Навіть в сочувствії до совітської влади вас обвинувачують...

— Ви знову за своє!

Бачачи, що нічого не вдієш, дяк мотнув головою й пішов до себе.

Дома попада готувала на стіл. Піп довго мовчки роздягався. Потім підійшов до мисника, налив у шклянку самогону, настоящего на перці, випив і сів за стіл.

— Ну що, надумав? — спитала попада.

Питала тому, що вчора у них знову була балачка про гроші, про Митю, про дочку, про ікони... „Пиляла“ вона його щось годин зо дві.

Піп сказав:

— Знаєш, у отця Трохима знову обновилася?..

— От бачиш, як люди живуть. У отця Трохима уже четверта чи п'ята ікона обновляється, а у тебе ні одної. Що ти у бога теля з'їв, чи що?..

— Йому добре. У нього немає отих антихристів комсомольців. А у мене тільки зроби, так тут таке піднімуть, що тікати прийдеться...

— А ти наплюй. Чого там. А то як що, то і відбrehатись можна.

Піп подумав трохи.

— Знаєш що,—сказав він,—хіба до отця Трохима з'їздити? Порадитись, він же кум нам. А то так одразу... Якось ніяково...

— Це ти добре надумав. Я збігаю до Геїв, хай коні запряжуть, то ти після обіду й поїдеш.

— Може завтра?

— Нащо відкладати? Завтра, може, і дома його не застанеш. Ти сьогодні їдь!

— Слава богові,—подумав він,—сьогодні вже не буде пиляти...

І він, хапаючись, почав їсти борщ.

IV

Степанівський піп Трохим ходив по покоях і мугикав: „От юности моя мнозі борють мя страсті...“, коли побачив, що хтось під'їхав до його воріт.

Це був якраз жабокрюківський піп Іона. Пізнавши його, о. Трохим вискочив на рундук і, простягаючи руки, говорить:

— А-а, слихом слихати, видом видати! Здоров, куме, здоров!..

Попи поцілувались.

— Гей, мать честная!—гукав степанівський піп до своєї попаді.—А йди лишень скоріше сюди,

кум твій жабокрюківський приїхав! Та там закусенцію нам ізготов, а Мотря хай самовара настановить!..

— А я по справі до тебе, — сказав о. Іона.

— Ну, як по справі, то ходімо поки-що поговоримо.

— Як живеш? — запитав гість.

— Хвала господеві, живу помаленьку.

— Чув, що у тебе знову ікона обновилаь. Везе тобі, куме!

Лице у о. Трохима злегка почервоніло. Він не знав, заради чого гість питає. Він збирався з думками, якби так відповісти о. Іоні, щоб той не подумав бо-зна чого.

— Не в мене, куме, не в мене, — відповів господар. — Тут ціла історія, коли тобі розказати. Діло це було так. Один з нечистивих філістимлян, сіреч комуніст (у мене теж ця погань завелася), наказав своїй жінці ікони познімати, а то, каже, на тріски порубаю. Бідна молодиця ікони повиносила до сусід та родичів, а одну стару пустила на воду. Її й прибило до берега. Прибігають до мене. — Йдіть, кажуть, батюшко, ікона з'явилася. — Я, звісно, і пішов, і переніс її до церкви...

— І що ж?

— Почали молебствувати. Люди дари давали, а я брав. От тобі і все явлення... Та тебе чого це цікавить? Ти ж, здається, не той?.. — запитав він жабокрюківського попа.

О. Іона почервонів. Але він вирішив іти до кінця.

— Бачиш, отче! Я хочу, щоб і в мене явилася ікона!..

— Ха - ха - ха! — зареготав господар. — Так би ти й казав одразу. А я грішним ділом подумав, що ти од живоцерківців шпигуном до мене приїхав. Вибач, отче. Ха - ха - ха! Так хочеш, щоб і у тебе, кажеш, явилася. Ха - ха - ха!

— От і приїхав до тебе за порадою, — ще дужче зніяковівши, промовив піп Іона.

— Так ти б з цього й починав. А то по ділу. Яке, думаю, у нього до мене діло?.. Ну що ж, коли ти приїхав за порадою, щось надумаємо.

У дверях з'явилася попадя:

— Ач, як регочуть. Видно, весело. Прошу до вечері, чесні отці!..

V

Після вечері, за якою було випито дві добрих карафки первогону на цукрові й калгані, святі отці знову перейшли до кімнати. Очі їм замасніли.

Сіли.

Піп Трохим сказав:

— Так ти хочеш, отче, щоб і в тебе оновилося. Власну іконку, кажеш, хочеш мати. Хе - хе - хе! — він підморгнув гостеві. — О - хо - хо! Гріхи наші тяжкі, а їсти треба. На сухім хлібі не тєє. Кондаки живіт співає. Що ж, давай подумаємо!

— Я вже прошу тебе, о. Трохиме, щоб ти мені дав якусь пораду. Недаром же ти у нас і в семінарії був першим.

— Тяжко жити, братику, стало. Приходиться викручуватися, як умієш. Ну, та нічого, — його чоло проясніло. — Скажи ти мені, та каплиця над криницею, що у „Великій Долині“, стоїть?

— Стоїть.

— І ікона є?

— Здається, є.

— Ну, так отам і має „чудо“ статись.

Піп Іона так і вп'явся йому в обличчя.

— Чого так дивишся? — сказав Трохим. — Кращого місця для чуда не знайдеш. По правді тобі сказати, я давно вже про ту каплицю думав, та біда — не моєї парохвії. А місце якраз підходяще. Поле, тиша, водиця чиста дзюрчить, — піп Трохим примружив очі, як кіт. — Та там за одну воду можна грошви стільки набрати, що і не обберешся. Зрозумів... Народу тисячі можуть прийти!

— А як же ми зробимо?

— Ти не турбуйся. Я візьму на себе цю справу. Тобі тільки треба буде ікони підняти та молебень чи там акахвисти відправити. А там діло само піде. Головне, розпочати. — Він трохи подумав. — Я так зроблю, — сказав він. — До тебе прийдуть люди й сами скажуть і про молебень, і про все, що треба. Ти тільки роби те, що вони попросять. А твоє діло сторона. Ти мусиш вволити бажання

парахвіян. Так діло обернемо, що й комар несе не підточить.

О. Іона сидів і тільки диву давався. Чи й не хитрий же оцей о. Трохим. Ач, як добре надумав. Розумний чоловік і добряча душа.

— А як діло піде на лад, — продовжував розумний чоловік і добряча душа, — то ти, запросиш і мене відслужити кілька молебнів соборне... Може, і мені щось капне...

Довго ще сиділи обидва попи, обговорюючи всі дрібниці „чуда“, і полягали спати тоді, як проспівали перші півні.

VI

Як казав піп Трохим, так і сталось. Днів через чотири уже в Жабокрюківці з'явилося кілька „шалаючих“ чоловіків та жінок, тих, що тепер по селах усюди вештаються, і почали розпускати різні чутки про каплицю у „Великій Долині“.

Що там ніби хтось чув, що хтось плакав і побивався, що це місце забули православні християни. Другий бачив, як уночі вся каплиця була світлом осяяна, і чув голоси, що співали божих святих пісень. Треті запевняли, що ікона „божої матери“ ніби то почала обновлятися.

Чутки все ширились та й ширились. Нарешті до попа Іони прийшло кілька мужиків.

— Треба, батюшко, молебень одслужити.

— Де?

— Та де ж? Звісно, коло криниці у „Великій Долині“.

— Що ж, я з охотою.

Умовилися, що у першу ж неділю, зараз же після служби, з іконами та корогвами туди і рушать. А тут якраз ще й дощу од самих жнив не було. Люди ніяк обсіятись не могли. Заразом, значить, можна буде і молебствіє про „ніспосланіє“ дощу відправити.

У неділю і рушили хресним ходом до криниці. Народу було — хмара! І із Жабокрюківки, і із Заглеївки, і із Заріччя, і із Рябухи, Пушкарів.

Пізно ввечері повернувся стомлений піп Іона з молебня. На грудях у нього під рясою лежав чималий пак грошей. Він усе його мацав — чи не загубив часом. За ним з рипом у подвір'я в'їхало два вози. Той рип жабокрюківській попаді здавався за найкращу музику.

Порада степанівського попа пішла на добре. Цілих майже два місяці йшли прочани до криниці. Отець Трохим і отець Іона з ніг збилися. Ночували й днювали там. Нічого сказати — заробили добре. І хитро все було так обставлено, навіть обновилення не було. „Ніби-то обновилася...“

Коли прибула комісія обслідувати чудо, то й справді, як казав степанівський піп, ні до чого було присікатись.

— Люди просять, а ми молимося, — відповіли попи на запитання комісії.

З тим комісія і поїхала. А трохи згодом прийшов наказ зачинити каплицю.

Зачинить то зачинили, але піп Іона переніс ікону до церкви. Тепер у нього є „своя ікона“, яка дає гарний прибуток, бо, дивись, що - неділі і прочан повна церква, і молебнів з десятків прохають.

Сусідні попи аж давлються тепер од заздрощів. А піп Іона ожив. І Митя у Києві ожив. І дочка приїхала до Жабокрюківки жити.

Тільки жабокрюківські незаможники чухають по-тилицю.

— І як це ми,— кажуть,— дали попові тисячі пудів хліба заробити.

1923 р.

ПРО БАБУ ГОРПИНУ, ЖИВУ ЦЕРКВУ ТА ИНШЕ

Баба Горпина — перекупка. Вона от уже тридцять років сидить за своїм рундуком, торгує салом, маслом, сиром, ковбасами. Від неї завжди боднею пахне. Не дурно ж у неї і прізвище таке — Бодня.

Правда, боднею вона стала зватися з того часу, як вийшла заміж за козака Тараса Бодню.

Тарас Бодня був кабанником. Коли він ожинився, то його приятелі сміялися:

— Бодня купив собі замість свині жінку...

Горпину то мало обходило. Вона сіла за рундук і стала пухнути. І справді, скоро стала похожа на бодню. Здорова, гладка, з масною пикою, вона завжди сиділа за своїм рундуком на торзі, і від її галасу всі полохались.

А що вже зла була Горпина, то про те хіба її чоловік, Тарас Бодня, міг сказати.

— Мабуть, сам чорт таку бабу у себе в пеклі зробив та на білий світ випустив...

Так казав своїм приятелям за чаркою Тарас Бодня. Покійник любив випити чарку і недовго прожив з своїм подружжям. Горпина ось уже двадцятий рік удовіє. Коли їй хто-небудь нагадає про покійного чоловіка, вона накопильє губу, витре брудною ганчіркою сухі очі й рече:

— Гарний чоловік був покійний. І душа у нього свята була. Згорів сердега. Як напився на весіллі у кума Плєскача, ліг, то вже й не вставав. Мучилася його душєнька, не хотіла з світом божим розставатись. Харчав, як кабан годований, недорізаний, а з рота дим, як із самовара. Так і курить, так і курить... Так і помер сердега. Зоставив мене сиротою на білому світі...

Однак сирітство Горпині пішло на користь. Вона ще дужче роздобріла, тільки вже дужче богомільна стала.

Злі люди, сусіди лихіі, язиком плєскали, що вона, той, з духовними особами погулює.

Еге! Чого тільки люди не накажуть. Слухайте тільки їх. Не замажеш же їм рота, хай їм заціпить!

За нової влади Горпина за базарного старосту у перекупок служить. І веде безнастанну боротьбу з владою, з зборщиками податків воєє.

А що вже вона комуністів не любила, то просто сказати не можна. Як тільки зустрінеться з яким, зараз на другий бік вулиці переходить, хириститься:

— Свят, свят, свят!.. Хай під тобою земля сира провалиться (цеб-то під комуністом)! Хай тебе

анчутка на гака візьме! Хай ти згинеш з очей моїх, яко тає віск сд лица огня!..

Сидить баба Горпина за своїм рундучком, свинячими очима дивиться на світ, на день весняний, лає, чистить порядки радянські.

— А щоб їх сей та той забрав! Знову налог вигадали! Дітям безпритульним збирають, щоб їх уже безвісти забрало!

Мимо йдуть сільські дівки та молодиці з кошиками, зупиняються, слухають.

Горпина до них:

— Здоровенькі були, тіточки! Яечка несете? Давайте сюди, я вам добру ціну дам. А то станете у ряду, прийде лущипір, здере з вас за місто!

Тітки послухають і віддають за півціни масло, яйця, сир.

Горпина все те складає та сама торохтить як бубон:

— Чули, на Лісковіці чудо: обновилася ікона. Спасеніє господь святий нам грішним являє. Підіть, тіточки, поклоніться. Свічку поставте. Може, господь зглянеться на гріхи наші. Був у мене оце недавно старець один богобоязний, так казав, що скоро кончина світові буде. Моліться, каже, раби божі, моліться! Страшний суд наближається! А сам, бідненький, плаче. Треба і йому допомогти, тіточки!..

Тітки розв'язують свої хустки й дають Горпині гроші. Вона бере, дарма що гроші комуністичні і антихристову печатку мають.

У ярмарок Горпина ходить поміж возами. До селян:

— Платили продналог?... Дурні ви! Не треба було платити. Скоро вже кінець всьому!

— Та кажуть же, що на государство?..

— Государство,— перекиривляє Горпина.— А чули ви, що вже царя обрали, Миколая Миколайовича! На престолі вже сидить!

— Н-ну! — тягнули дядьки і чухали потилицю.

— Істину кажу вам. Чула від вірної людини. Черничка у мене зараз одна єсть. Так вона казала, що у Києві в печерах знаменіе було. Дванадцять братів у своїх трунах перевернулись...

Перед великоднем Горпина мала собі нову рэхубу. У їхню церкву попа „живого“ прислали. На вербну неділю пішла вони до церкви та, як побачила його стриженого, не втрималась і плюнула прямо святому Юрію в лице (так уже нечистий зробив — виправдувалась вона потім) та як закричить на всю церкву:

— Люди добрі, та хіба ж ви не бачите, що цього попа комуністи прислали! Це ж піп комуністичний!

По церкві пішов гомін, наче джмелі загули. І па живого мало слухали. Після служби — збори. Горпина вийшла й каже:

— Хіба ти піп? Ти запроданець! На тобі святої благодати нема! Не будемо тобі грошей платити! Хай комуністи тобі платять!...

— Платить не платить, а я служити буду,— каже „живий“.

— Так ми забастовку зробимо, у церкву перестанемо ходити.

— Діло ваше...

На Горпину роздум напав. А тут іще говіти їй треба, а як же тепер буде. Не йти ж їй до попа живого. Він же слуга антихристів. Задумала баба Горпина до другої церкви піти, так там теж „живий“ править.

Що його на світі божому робити? Вона тоді до автокефального. А той голений, як ксьондз, і слухить по-чудному, аж дико слухати. Збили зовсім Горпину з пантелику.

На другий день Горпина на торзі зібрала коло себе гурт людей і, вирячивши очі, бубонить:

— Світові кінець прийшов. Ленін хорий, так вирішено церкви позачиняти, де живих попів не буде. А живий піп, голубоньки, то від комуністів...

Баби журливо хитали головами.

— Хто ходить до живої, то все одно, що шкапці.

— Ох, гріхи, гріхи наші тяжкі,— зідхають кругом.

— Прогнівили бога. Як тільки земля нас носить.

— Духовному окові,— каже Горпина,— видно, як під грішником земля на дванадцять сажнів горить.

Але турботи про живу церкву та свою душу не заважали Горпині добре торгувати та обдурювати бабів та мужиків.

Так Горпина за такими турботами і не відговілась. І пасок у церкву не носила святити. А причащав її якийсь проходячий піп - бурлака і паски одсвятив. А коли на другий день відходив, то вкрав у Горпини шалю добру й грошей калитку потяг.

Горпина мовчить, не говорить про це.

Прийшли проводи. Горпина не пішла на цвинтар правити по чоловіку панахиду.

Виправдувалась :

— Живий піп може правити панахиду по живих, а по мертвих — мертвий. Так душі покійників і будуть страждати без молитви святої...

Зовсім баба з глузду з'їхала. Не знає спокою. Все щось думає. А одного вечора сусіди почули, як хтось у хаті у Горпини то великодні тропарі співає, то весільної заводить.

Підійшли до вікна, дивляться: Горпина стоїть гола - голісінька серед хати і ніби службу править...

На другий день до шпиталю Горпину відправили. Там вона то сидить мовчки, то приймається обідню правити, то свою душу ловити.

Лікарі скаржаться, що дуже гвалтовна баба.

1923 р.

БАТЬКИ ТА ДІТИ

Невеличка глуха станція. Люди, виглядаючи потягу, куняють або тупають з кутка в куток. Коло буфету стоять кілька чоловіка, що скидаються не то на агентів тресту, не то на непманів з дрібних, п'ють чай з ковбасою і зрідка перекидаються словами. Двоє голодних дивляться, як у їхніх ротах-ямах зникають один за одним бутерброди.

Рипнули двері, впустили хмару холоду. Потім просунувся дядько в коротенькому кожусі з настобурченою шапкою на голові. Він здорово на підпитку. За ним хлопчик років сімох-вісьмох.

— Гришка, скурвий син, — гукає він на нього. — Ану витягай гроші! Купуй батькові пачку папірос!

— У мене грошей не хватить.

— Пощитай.

Хлопчина витягає три мільйони і підходить до буфету...

— Давай, Сидоровичу, коробочок, — говорить батько до буфетника. — Плати, Гриша!

Гришка платить.

— Розпечатуй! — коверзує він далі над дитиною. Хлопчина вертить коробочок з цигарками і ніяк не може знайти, з якого краю його відкрити.

— Давай - но сюди!

Батько теж довго шпортається, сопе і, нарешті, розкриває.

— Закурюй, Гриша, та знай мою добрість...

Гришка підводить до батька очі, але не можна помітити, чи він задоволений такою поведінкою свого батька, чи ні.

— Не хочу.

— Не хочеш? Ну, не хочеш, то й не треба. Ти в мене молодець, — він б'є його по плечах. — Якби ти взяв цигарку, то я б тобі по губах надавав.

Останні слова викликають де в кого посмішку. Задоволений батько, що вимовив таку істину виховання, обносить коробочок.

— Прошу, закурюйте, — гостить він.

Кілька чорних заскорузлих рук тягнуться до коробочка.

Закурили. Сивий дим поплив попід стелю. Лямпа стала задихуватись і немилосердно блимати.

— Він у мене молодець, — хвалиться батько: — за самогонним кубом може сам доглядати.

— Що ж він у тебе на процентах робить, чи як?

— А як, по - твому? Треба ж привчати хлопця до роботи. Правда, Гриша?

Гриша мовчить.

— Тільки от біда, неслухняний іноді буває, — скаржитися батько. — Скажеш йому: — Гришка подивись за кубом. — А він: — Скільки дасте? — Приходиться давати.

— Да - а... Мале, а комерція, той, у нього, значить, є.

— Жилка работаєть, значить, така.

В гурті піднімається балачка про теперішніх дітей, про їхню неслухняність і про те, якими добрими, ввічливими та слухняними дітьми колись були вони сами.

— В мого батька нас було чотири, — говорить висока смушева шапка з торбинкою під пахвою. — І - х, і бив же нас покійник, не будь злим згаданий! Як що, за всяку тобі шальність, так і на ослінець: получай порцію! Зате слухали. Боялися. Старших почитували. А тепер що? — запитуючи, обводить він очима. — Нікоторого тобі послухання. Його ще й з - під шапки не видно, на губах молоко не обсохло, а воно вже, бісове, цигарку в зуби та матюкається, та через верхню губу плює.

— Е, це що! — каже друга шапка у короткій свитці. — А от у мене була недавно сторія. З моїм таки хлопцем. Приходить він якось із школи. Сідаємо обідати, а він візьми та й бухни:

— А ви знаєте, тату, що бога немає?

Я так і зомлів. А жінка — так та й ложку додолу впустила.

— Як,—кажу,—в три бога мати твою, немає бога? Де це ти чув? Хто тобі казав?—А він уже злякався, значить, і каже, що їм новий учитель про це у школі розказував. Я його за волосья та з-за столу і такого йому прописав бога... Якби не відняли, то, мабуть би, на смерть забив. На другий день в школу не пустив, а сам пішов до вчителя об'яснитися. Та й не вдержався. Та й почестив його, значить. Тепер діло на мене в суді завели.

— Таке, що хоч від дітей відказуйся,—чую з кутка. Літня людина крутить козинячу ножку і собі втручається в розмову.

— А от у мого сусіди,—починає він,—перед різдвом так само була історія. Завівся у нас комсомол. Його хлопець теж туди встряв. На другий день свят старий із старою кудись гостювати пішли, а хлопець візьми та й познімай ікони з покутя. Менша дівтора в плач. А він каже:—Мовчіть! Це ідоли, їх порубати треба.—І пішов за сокирою. Дівчинка менша тимчасом бігом до батька. Прибігла сама не своя, кричить:

— Тато, мамо! Йдіть швидше додому, а то Дмитро богів порубає!..

— Ну, ті, розуміється, біжать бігом до хати. Вбігають, аж Дмитро вже Миколая - вгодника на тріски поколов і за матір божу береться. Як піднялась веремія, батько його за чуба та об землю. Мало не вбив. Тепер хлопець зовсім зійшов з дому.

— Ох, господи! — бурмоче баба, — страшний суд надходить.

Мовчання.

Палять дядьки і чи то про страшний суд думають, чи про дітей своїх, що починають проти них бунт підіймати.

1923 р.

„ХРЕСТИНИ“ ПО - НОВОМУ

(Малюнок)

У незаможника, члена партії, Василя Діброви із села Плескачів, народився син.

— Ну, як, жінко, — питає Василь у своєї Ївги, — чи будемо хрестити у попа хлопця чи сами дамо ім'я?

Питав він тому, що боявся, як би Ївга тарараму не зняла, хоча про це вони і раніше балакали.

— Як без попа, то й без попа, — відповідає бай- дуже Ївга, — мені все одно. Треба вже одного берега держатись. Стали комуністами, так нічого до попа лазити.

Василь аж підскочив з радощів.

— Молодець, жона, — кричить він. — Ми такі „хрестини“ загнем, що на всю губерню прослави- мося!

На найближчому зібранні ячeyки Василь заявив, що хотів би „охрестити“ свого сина і щоб у цьому прийняла участь уся ячeyка.

— А це ти здорово, Василю, придумав, — казали товариші. — По Троцькому, значить. Дуй! Покажемо

попам, що й без них ми не згірше можемо „охрестити“.

Побалакавши ще трохи, вирішили за почесних гостей запросити на „червоні вводи“ секретаря райпаркому і навіть секретаря окрпаркому, коли той зможе. Це потрібно було для більшого шуму, бо у Плескачах таке явище, щоб „хрестили“ без попа, було вперше.

* * *

Тимчасом до Ївги почали бігати куми, родички, подруги, сусідки.

Всі дивилися на хлопчика, хвалили, а потім чомусь починали жаліти:

— Бідна дитина, чим воно винне!

— А що хіба? — питає Ївга.

Молодиці замовкали, тільки переглядалися між собою.

Прийшла і Ївжина мати, стара Лукиря.

Подивилась на онука, а потім і каже дочці:

— Що ж, ви будете його хрестити чи, може, по-собачому — дасте назву та й годі.

Ївзі чомусь боляче стало. Вона відмовила:

— Василь не хоче, щоб його хрестили у церкві, я також з ним погодна. Обійдеться й так!

Стара Лукиря обурилася.

— Та чи ти сказала, — кричала вона на дочку, — та чи ти з розумом! Це ж тобі дитина, янгол,

а не пущеня! А як, не дай бог, нещастя яке, умре, то за що ж воно бідне мучитись буде?

— Не буде того, мамо. І не кажіть мені!

Лукиря почала тоді лагідно вмовляти дочку:

— Ну, добре, Василь не хоче. Хрестіть там його по - своєму. А ти потім без нього, щоб він не знав, і охрести дитину як слід, по закону.

— Не буду я цього робити. І Василя не хочу обманювати.

— Так не дочка ж ти мені більш. І порога більше вашого не переступлю. І кажу тобі: украду хлопця, а охрещу. Так і знай!

* * *

Цілий тиждень село тільки й знало, що говорило про Василя та про його хрестини.

Мало знайшлося таких, що захищали Василя, а все більше гудили.

Головне, лякало людей, що от усі були хрещені, а тепер одно ні.

Дядьки казали:

— Кожний народ має свій закон. Ми, приміром, дітей хрестимо у воді, жида обрізання роблять, у магометів теж свій закон, у китаїв знову свій. Але усюди закон. А тут ніякого закону. Назвали й квит. І чудно, і моторошно якось робиться.

А що вже жінки набалакалися, то страх!

Казали, що у хлопчика Ївжиного на лобі зірка родима є і що тому його хрестити не можна.

Друга божилася, аж землю їла, що у нього хвостик отакісінський, як мизинний палець є, і він, напевне, відьмак буде.

Одним словом, такого наговорили, що з роду й з віку не придумати, коли б навіть і хотів.

* * *

Вводили постановлено було одсвяткувати у неділю ввечері у селянському будинку.

Зібрались усі члени ком'ячейки, незаможники, прийшли й жінки, приїхали й гості з міста.

Секретар окружного партійного комітету зробив доклад про віру, як вона повстала, і про те, що плескачівська ком'ячейка робить гарний почин.

Далі стали давати ім'я Василевому синові. Кождий, хто хотів, писав ім'я на записку і клав секретареві ячейки у шапку. Далі ті імена мали голосувати.

Були там різні імена: Іван, Степан, Спартак, Комунар, Гракх і т. д.

Потім кождий захищав своє ім'я.

Більше всіх подобалось ім'я Гракх, яке пропонував секретар окрпаркому.

— Я хотів би так назвати сина товариша Діброви, — казав він, — на честь відомого французького революціонера Гракха Бабефа, що загинув підчас французької революції. Бабеф перший виставив програму комуністів, за що його й покарали

на смерть. Василів син є перший маленький комунар, який вступає до нашої сем'ї у Плескачах. Отже, хай він носить ім'я першого комуніста.

— Голосуйте! Хай буде Грах!

Так у протоколі й записали.

Хтось сказав:

— Там Грах, а по-нашому буде просто Грицько... Позапартійні селяни, що були на тих „хрестинах“, сказали:

— А ловко у них пройшло. Далеко краще, ніж у нас. Треба, мабуть, і нам переходити у „комуністическу віру“.

1923 р

ЯК ПРИСЬКА ІКОНУ ОБНОВИЛА

(З натури)

Була неділя. Василь Чвертка з жінкою до церкви збираються, залишаючи дома Приську з малим хлоп'ям.

Мати наказує Присьці:

— Ти ж гляди тут, не пустуй... Та за Ваньком добре доглядай. Коли дуже плакатиме, нажуй йому ляльку з бублика — погодуєш, він і замовкне... Та хати мені не кидай. Боже тебе борони на двір виходити!..

Присьці всього дванадцятий рік пішов. Коли пішли батько й мати, вона нагодувала Ванька, побавилася з ним трохи і вклала спати. Потім замела хату, розвішала на жердці одяг, приміряла собі на голову нову хустку, що мати їй з ярмарку привезла, і знов заховала у скриню.

Більше нічого було робити, і Присьці стало нудно. Їй хочеться на вулицю побігти, а тут сиди самотно в хаті. А надворі такий чудовий день: весна, повно сонця, всюди вода стоїть. Подивишся у таке вікно

водяне, дух відбирає: дна немає, а небо з хмарами видко, і ось-ось упадеш у цю бездоню. На купі хворосту весело цвірінчать горобці, а деякі з них (такі завзяті!) уже й купаються у калюжі, що перед самим вікном.

Пріська постукала об шибку:

— А киш!..

Горобці підняли свої голівки, струснули воду і з неохотою полетіли на хворост до гурту, де підняли великий галас. Пріські після цього стало ще нудніше.

Що його робити? Чи скоро там піп скінчить правити у церкві, щоб потім, коли прийдуть батько з матір'ю, піти на вулицю хоч трішки погуляти?

Час так іде поволі. От вона стала водити очима по хаті, і її погляд упав на покуть, де стояли „боги“.

Скільки пам'ятає Пріська, „боги“ у них все одні і ті ж. Але до цього часу вона не звертала на них майже ніякої уваги. Стоять і хай собі стоять. Ранком вона проказувала перед ними „отченаша“ та „вірую“, ввечері — „богородице, діво, радуйся“ — от і все. Тепер вона стала вдивляться у них пильніше.

Он Варвара „великомучениця“, поруч з нею — Миколай-угодник, а там сидить на баскому коні страшний Юрій, що б'є списом великого гада. А на самому покуті, вище, висить „сус христос“, нижче — „мати божя“. Ці вже старі, і шати на них зовсім потемніли.

У Пріськи заговорила цікавість. Вона зізла на лаву і навшпиньках підійшла до ікон. Довго дивилась на „матір божу“, і їй чомусь стало жаль її, — така вона була темна, пристаркувата, змучена в своєму повному павутиння й пороку кивоті, зовсім така, як Прісьчина мати в жнива.

— Треба її обтерти, — подумала Пріська сама собі й полізла за ганчіркою.

Кивот відчинявся. Пріська обережно відхилила ряму і почала обтирати шати. Ця забава її зацікавила, і у неї серце заплигало від радості, коли вона побачила, що ікона починає блищати.

Зникла кудись нудьга. Вона навіть забула, що надворі весна і що її подруги бавляться десь на вулиці.

Пріська витерла всю ікону. Скінчивши цю роботу, Пріська зізла з лави, щоб подивитись, що сталося з іконою. Ікона вся світилась, ніби нова. Один промінь, що якимсь крадькома пробрався до хати, освітив те хмуре обличчя ікони, і воно ще дужче заблищало.

Прісьці стало моторошно від того. Вона подумала:

— Ой, і буде ж мені від батька та матери, що я ікону руками займала. Та й гріх же це великий...

Вона чула про гріх. А що саме гріх, того Пріська не уявляла собі певно, і вона не стільки боялася гріха, скільки того, що її битимуть.

Вся радість Прісьчина зникла. Вона тихенько сіла біля вікна і, схиливши голову, замислилась. У голові

одна думка була: щоб таке вигадати, щоб батьки не подумали, що то вона з іконою отаке зробила.

Вона знову подивилась на ікону, і їй здалося, що та ще дужче блищить. Пріська злякалася, прожогом скочила з лави на піл і вкрилася з головою свиткою.

Причаїлась. Лежала так довго і не зчулася, як і батько до хати зайшов.

Чвертка скинув шапку і почав хреститись на покуття. Перехрестився раз, підняв руку вдруге і остовпів від здивовання. Що за диво? Ікона світилась, блищала, неначе нова.

Зобачивши Пріську, він тремтячим голосом запитав у неї:

— Прісько, ти нікуди з хати не виходила?

Пріська, набравшись духу, збрехала:

— Ні...

— А ти бачила, що то з іконою сталося?

Пріська вся так і похолола.

— Зараз битимуть, — подумала.

І, не пам'ятаючи сама себе з переляку, вона сказала:

— То вона сама...

— Як сама? Що ти верзеш?..

Пріська зробилась біла, як крейда. Свідомість кудись у неї впала в чорну безодню і, уже в нестямі, вона брехала далі:

— Я сиділа... Було тихо... Ванько спав. А потім в хаті як засвітилось Глянула... я—а то ікона..

Я тоді злякалась і втекла на піл... не зчулась, як і ви прийшли...

У хаті Чверток часто гомоніли про оновлення ікон. І тепер Пріська сказала батькові те саме, що сама не раз чула. Вона думала, що батько зараз же догадається, але сталось щось інше. Він упав навколюшки і почав молитися. Пріська стояла коло лежанки і дивилась на все це. Вона була вся збентежена. Щось усередині у неї билось, як птах у сільці, а потім у неї одлягло від серця. Біду хоч на деякий час пронесло мимо.

Прісьчина мати десь забарилася з кумою і прийшла трохи згодом після Василя. Побачивши його навколюшках, а бліду Пріську коло лежанки, вона запитала стурбовано:

— Що тут у вас таке?..

— Ставай навколюшки і молись, — промовив набожно Чвертка. — Мати божа бере нас під свій святий покров... Подивись, як вона сяє!..

Та глянула і сплеснула руками:

— Ой, гріхи, гріхи! Що ж ви так? Треба оливку запалити. А ти, Василю, біжи мерщій у комору, принеси корець пшениці та свічок там пошукай. Не можна ж так. А потім збігаєш до сусід та до попа — попрохай, щоб прийшов молебня відправити.

Про Пріську на деякий час забули. Заплакав Ванько, і вона взяла його на руки, щоб забавити. Але страх у неї ще не пройшов.

— А що, як узнають, що я збрехала? — думала вона. — Що тоді?

Що тоді буде, вона не знала, але думала, що то буде щось страшне, і замирала од ляку, аж ноги у неї тремтіли.

Скоро у хату набралось повно людей, переважно баби; очевидно, новина встигла облетіти все село. Кожен приносив з собою свічку, і вся хата засяяла від огнів.

— Та як же воно сталося? — питав дехто у Прісьчиної матері.

— Не знаю, не знаю... Хай Василь прийде, так розкаже... Без нас це було. Одна Пріся була дома.

Приставали й до Пріськи, але вона уперто мовчала, а коли до неї присікались, то вона з ляку розплакалась.

— Перелякалась бідна дівчина, — журливо хитали головами сердобольні сусідки, — треба її свяченою водою збризнути...

— Господь тільки младенцям одкриває своє чудо. А ми недостойні по гріхах своїх цього бачити.

Коло печи дві молодиці шепочуть:

— Багатому, кажуть, чорт дітей колище. У Чверток і так із горла преться, тут ще й ікона обнови-лася, — казала одна.

— А так, так, — кивала друга. — Коли вже говорити про святість, то у нас багато достойніших знайдеться. Проте господь один знає, що він робить...

• Прийшов Василь і сказав, що піп нежданно занедужав і прийти не може.

Пожалкували трохи жінки, поохали і послали по кривого Панька, хай хоч псалми прочитає.

Сиділи до пізньої ночі. Пріська від усього пережитого зовсім знесилась. В очах їй мерехтіли свічки, важкий дух, що стояв у хаті, спирав їй груди. Ніхто й не помітив, як вона залізла на піч і там заснула.

А на другий день Пріська лежала вся в огні і белькотала.

— Тату... таточку... не бийте... Я більше ніколи не буду трогати... Не буду, не буду...

Ще через день приїхала комісія і опечатала саму ікону, що її „оновила“ Пріська. Зразу побачила комісія, що ікону було просто витерто.

В хаті у Четверток стало хмуро. Всі обминають хату десятою вулицею. Казали:

— Думали обдурить... Не-є, нас не обдуриш...

Через десять день Пріська померла. Лежала така біла, нерухома на столі, в головах дві свічки горіли, а зверху ікона, завішана рядниною й запечатана, стояла.

Верхня губа у Пріськи була трохи піднята, в зіницях була тінь, ніби там причаїлась тайна, яку Пріська несла з собою у землю.

БУНТАР

Михайло Кучма за цей рік ховав уже другого сина. Коли помер перший, школяр, то пішов не до попа, а до школи прохати помочи.

Говорив учителям:

— Я давно втеряв віру в бога. А як мій син школяр, то прошу, щоб уся школа випроварила мого сина до місця останнього спочинку. І хай співають не попи, а діти, і не про старе, а про нове життя...

Гучний був похорон, червону труну несли школярі, і була вона квітками завітчана, і діточі гогоси дзвінки будили весняний день. Саме садки цвіли, були обсіпані білим цвітом, як инеєм. Лице ж хлопчика було біліше за вишневий цвіт.

Михайло казав людям:

— Думав, що син мій доживе до кращої долі і не буде й не знатиме того рабства, що я зазнав. Та не судилося...

— На те, Михайле, воля божя!

— Не вірю я тому, люди добрі! От я живу на світі сорок три роки, а ще ні разу мені бог і на

крихту не допоміг, що сам заробив, то те й маю.
А хіба оце хлоп'я потрібне богові?

— Надаремно так говорите, Михайле. Бог карає, і гніваючись, і люблячи. Він, все їдно, як отець до своїх дітей.

— Та майте розум! Хіба батько побажає смерти своєму синові? Та хіба мати так оце й віддала б свою дитину? То виходить, що люди добріші, справедливіші за бога!

— Люди — людьми, а бог — богом. Он же він покарав Хведоську Костобоброву!

— Та Хведосьці всі сусіди казали, щоб не сипала попелу на городі. Не послухала, от і згоріла. А якби не сипала, то й не згоріла б. Сама винна, а ви бога приплітаєте. Він би мусив її урятувати, а то спалив і молодицю, і двоє дітей. Грішницю найшов! Та, може, вона з голоду, за ради дітей так робила. Спалити, бач, спалив, а хліба так хоча б одну хлібину кинув їй з неба.

— Ой, Михайле, не говоріть так, бо покарає вас господь! Не думайте, що ви розумні. Він розумніший за вас!

— А хай карає. Більшої кари не буде, що зараз маю. Якщо він сина мого забрав, то хай проклятий буде!..

Отак у балачках до самого цвинтаря дійшли. Мати плаче, у Михайла жура на обличчі, але тримається, ще й жінку втішає. А вона голосила та приказувала, що вся жінота за нею плакала. Плач той змішувався

з діточими голосами, що співали про нове майбутнє життя, від якого назавжди пішов померлий.

— Васильку, Васильку! — казав Михайло. — Та я думав, що ти будеш вільною людиною, що ти не будеш спрацьований, що твоя спина не буде згинатися так, як моя. Бо новий світ настав, а ти пішов у темряву, у глибоку яму спати...

Насипали могилу над Василем, дівчатка прикрасили її квітками, погмоніли люди про цей похорон, одні пожурили Михайла за те, що поховав хлопця без попа, другі пожаліли його, і стали потроху забувати. Тільки піп сполошився, що - неділі казав у церкві, нагадував про Михайлів вчинок, говорив, що той бунтує проти бога, але хоча бог довготерпеливий і милостивий, а за таку річ жорстоко карає. Люди переказували це Михайлові, Михайловій жінці, казали:

— Михайле, там тебе піп божеським бунтарем звиває. Ти б пішов посповідався до його, то, може, він простить тебе.

— Хай жеде на когось дурнішого, а мене не діждеться.

Піп і так переказував Михайлові, щоб той прийшов до нього побалакати. Але Михайло не йшов. Піп лютував, бо серед селян після Михайлового вчинку стала віра занепадати, і мало людей до церкви стало ходити.

Минуло кілька часу, і у Михайла другий син захорів. Баби казали, що кара божя. Піп зрадив

з того і пішов до Михайла, щоб поговорити з ним, у вірі наставити.

— От ти не віриш у бога,— казав йому,— а він, бачиш, знову тебе карає! Помолись, може, і видужає!

— Йдіть від мене до дурніших... А я вашої молитви не потребую...

— Та в кого ж ти віриш? Ти ж не комуніст?

— Я вірю в людей, вірю в працю. Люди своєю працею збудують собі все, розвалюють храми, знищують попів і будуть щасливіші. Не затемнювати їх душу треба, а світло давати. А ваш бог темний, хоч і малюєте ви його у сяйві, і не благий він, а людожер.

Піп після цих слів плюнув і пішов геть.

Не витримав хвороби син Михайлів, помер. Ховали його золотого осіннього дня. На цвинтарі вся трава була обсипана золотим калиновим листям, розносився плач матери, стояв журний Михайло, але міцний, як скеля.

А коли стали засипати яму, і застукала земля об віко труни, у церкві задзвонили у дзвона.

Михайло стрепенувся, випрямився і говорив до людей:

— Он дзвонить... По наших душах дзвонить. Та ні, я не піддамся! Прийде час, і замовкне навіки дзвін. Прийде час, і люди знатимуть, як боронити дітей своїх од смерті. Піднімуть бунт проти бога і проти богів, розвалюють церкви і виженуть

попів. То вони винні в нашій темряві, то вони при вчали нас до рабства й покори. Так хай же згинуть!.

Над осіннім днем розносилось подзвіння. З тихим шелестом опадав лист на землю, росла могилка, стояли люди і ще маяв на вітрі червоний прапор.

Розійшлись люди. Залишились коло Михайла тільки його нові друзі, незаможники, бунтарі проти старого, борці за нове світле життя. Над могилами двох Михайлових хлопців давали обітницю боротись за нове досконання.

Меншав біль у Михайла, підняв він лице до неба і сказав:

— Ми тебе стягнемо звідтам!..

В цей момент ушух дзвін у церкві. На цвинтарі й на полі стала тиша. Тільки чути було, як з тихим шелестом падає на землю кленовий лист.

1924 р.